

Димо Вујовић

ЗНАЧАЈ ЦРНОГОРСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876—1878. ЗА
ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ И НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИ
РАЗВИТАК ЦРНЕ ГОРЕ

О источној кризи 1875—1878. доста је писано, али знатно више у свијету него код нас, иако су наше земље биле у жижи збивања. Ми још, на примјер, немамо цјеловите историје црногорско-турског рата 1876—1878. Истина, конкретни догађаји, па и детаљи, познати су и донекле обрађени, али то још не значи и комплетну обраду овог рата. Недостаје онај виши ниво научне обраде, синтетичко уопштавање, које омогућава да се упозна и схвати не само спољна манифестација догађаја него и њихова суштина, што тек даје њихову цјеловиту слику и омогућава нам да дамо о њима објективан историјски суд и одредимо им значај и мјесто у историји народа. Чини се да још немамо такве обраде овог рата, а потпуно је извјесно да још није довољно обрађен његов значај за даљи државни, друштвено-економски, политички, национални и духовни развитак Црне Горе и Црногораца. Размишљања о свему овоме воде закључку да је црногорско-турски рат 1876—1878. много значајнији догађај у историји Црне Горе и Црногораца него је то до сада схваћено и истицано у нашој историјској науци. Тиме се, наравно, не жели казати да и до сада није говорено да је то велики догађај, од изузетног значаја за развитак Црне Горе, али се ипак чини да о њему није изречена права ријеч. Овом приликом треба нагласити да се у посљедње вријеме јављају схватања која објективно негирају општенародни значај ослободилачке борбе Црногораца у другој половини XIX в., па и значај овог рата. То су на изглед марксистичке теорије о томе да послјије Његоша „видови борбе за ослобођење човјека и народа губе народни а попримају класни карактер“, те да због тога у другој половини XIX в. национално-политичке идеје владајућих кругова не изражавају интересе народа у цјелини, већ „интересе само једног дијела друштва“. Из овога би слиједио за-

кључак да црногорско-турски рат 1876—1878. није вођен у интересу црногорског народа него само у интересу владајућих кругова. Оваква схватања, наравно, немају ништа заједничко са историјском истином. Познато је да се и у друштвима која су много више класно раслојена него је то било црногорско друштво оног времена интерес владајуће класе задуго поклапа са интересима читавог друштва. До наведених неправилних схватања долази се због тога што се не води рачуна о елементарним захтјевима историјског материјализма да се појавама и догађајима конкретно — историјски прилази и да се тумаче у зависности од услова мјеста и времена, већ се извјесним паролама и национално-политичким идејама онога времена (друге половине XIX в.) придаје данашњи садржај и значај сличних паролa и идеја. То није први пут да се долази до смијешних закључака када се данашњи односи пројигирају на прошлост.

Супротно таквом гледању, ако црногорско-турском рату приступимо са становишта резултата и посљедица, са становишта процеса које је отворио у материјалној бази и духовној наградњи Црне Горе и Црногораца, онда се он може означити као један од најзначајнијих догађаја у историји Црне Горе, као онај познати скок у историјском развоју народа, који доводи до нових квалитативних промјена. Дакле, црногорско-турски рат 1876—1878. је камен међаш у историји Црне Горе, од кога почиње нов период у њеном развоју.

*

Развојак друштва и државе у Црној Гори био је у много чему особен. Једна од његових особености је да се остваривао кроз стално ратовање Црногораца. У историји Црне Горе рат се јавља као основни вид реализовања друштвених захтјева и потреба. Због тога су сви ратови које су Црногорци водили имали поред ослободилачког у суштини и револуционарни карактер. Ослободилачки карактер њихов произилазио је из чињенице да су вођени против страног освајача, углавном Турака, за одбрану територије, за добијање и касније одбрану и проширивање аутономије, за дефинитивно ослобођење од турске власти и најзад за ширење слободне територије, односно државе, и ослобођење сусједног становништва. Револуционарни пак карактер њихов резултирао је из чињенице да је то била борба слободног сељака против турског феудализма. Борба за аутономију морала се претворити у борбу за потпуну независност и формирање независне државе, што је једино слободног црногорског сељака могло дефинитивно заштитити од турског феудализма и омогућити му несметан развојак. Ратови су по праву доносили више слободе и ширу слободну територију, на којој се, ослобођени стега феудализма, развијају робно-новчани односи, што има за посљедицу диференцијацију у друштву и

развијање племенских форми живота и постепено рађање и развијање модерног грађанског друштва и државе. Ти процеси нарочито долазе до изражаја крајем XVIII и почетком XIX в., чему је такође допринио један рат против Турака, крунисан великим побједама Црногораца на Мартинићима и Крусима 1796. године. Послије овога рата друштвени и државни развитак Црне Горе добија знатно убрзање, које се огледа у снажнијем развоју робно-новчаних односа и појави сталних органа државне власти. Али, иако се захваљујући тим процесима економски и политички чвршће повезала територија Црне Горе, њен развитак је био спутаван непостојањем већих економских центара и присуством турске власти на знатним територијама, које су дијелиле њене слободне дјелове, што је отежавало економски, политички и културни развој. Због тога се стварају многи планови за ослобођење тих територија и њихово припајање Црној Гори. Ови планови нијесу проиштили из мегаломаније владајућих кругова, него из реалних потреба друштвено-економског и национално-политичког развитка Црне Горе, а ратови се јављају као средство за реализацију тих потреба. Управо са тог становишта и треба гледати на црногорско-турски рат 1876—1878, који је израз реалних потреба не само владајућих кругова него и свих Црногораца, односно Црне Горе у цјелини. Био је то највећи ослободилачки рат који су Црногорци до тада водили, па није чудо што је у народу називан „већи рат“. А и резултати и последице његове били су исто тако велики и значајни.

Када се говори о резултатима и добицима које је донио црногорско-турски рат 1876—1878, треба прво поменути знатно територијално увећање црногорске државе. Државна територија је више него удвостручена: од око 4.400 km², колика је била прије рата, сада износи преко 9.400 km². Овако знатно повећање територије имало је далекосежне последице, јер је Црна Гора, иако је, и даље остала, и по територији а особито по становништву, минијатурна држава, тек сада добила све услове да се развије у модерну државу. Без територијалних добитака у црногорско-турском рату 1876—1878. не би било модерне црногорске државе, јер процеси започети у претходном периоду не би могли да се заврше.

Новодобијена територија није била само простором знатна него и привредним потенцијалом. Били су то предјели много богатији од оних које је Црна Гора раније имала. Крајеви око Колашина, Никшића, Спужа, Подгорице, Бара и Улциња били су релативно плодна подручја погодна за пољопривредну и сточарску производњу.¹

¹ Неколико упоредних података најбоље ће нам илустровати повећање привредне моћи Црне Горе. Године 1869 (значи прије рата) у Црној Гори је било 75.622 рала оранице, а 1885. године 156.499; 36.571 коса ливаде према 102.869; 44.834 говеди и коња према 139.342. Све је

За развитак Црне Горе од значаја су не само увећање богатства које је донијела пољопривреда новодобијених крајева, него и друштвено-економски процеси на тамошњем селу. Прије свега, на ослобођеном подручју углавном је ликвидираан турски феудални систем и спроведена аграрна реформа. Земљу су најприје добили старосједиоци — чифчије, за које је тиме ослобођење од турске власти значило и битну, револуционарну промјену друштвеног положаја, јер се, ликвидацијом турског феудализма, претварају од зависног кмета у слободног сељака (ову општу оцену не мијења чињеница што су се ту и тамо задржале извјесне феудалне обавезе). Тиме је отворен пут за несметан развитак робно-новчаних односа на тим подручјима, што је, с обзиром на њихов економски потенцијал, било од великог значаја.

Послије бивших чифчија, у новоослобођеним крајевима земљу су добили и припадници црногорске војске као награду за учешће у ослободилачком рату. Била је то својеврсна колонизација Црногораца, који су увијек оскудијевали у обрадивој земљи.

Земљу су добијали и херцеговачки ускоци, који су због отпора турској и аустријској власти били присиљени да бјеже у Црну Гору.

Тако су се на земљама ослобођеним од Турака нашли једни поред других старосједиоци и досељеници, па отпочиње процес њиховог интегрисања и разбијања племенских и братственичких веза и односа, што је било значајно за развитак модерног друштва.

Али, на овим поручјима се врши и један убрзани процес имовинске диференцијације. Осим војника земљу су добијали и главари, чије су парцеле биле знатно веће, а они су их стално увећавали узурпацијом и куповањем војничких парцела, често недовољних да обезбиједе егзистенцију појединца, па су их њихови власници препродавали. Створена су за црногорске прилике врло велика имања.

На ослобођеној и припојеној територији нијесу се налазиле само плодне равнице и пашњаци, подесни за пољопривреду и сточарску производњу, него и неколико релативно развијених градова, што је било од посебног значаја за привредни и друштвени развитак Црне Горе. Прије рата 1876—1878. Црна Гора није имала градова у правом смислу ријечи. Вјековима је била упућена на сусједне градове, који су се налазили на

увећано за два или три пута. За привреду Црне Горе били су значајни и преко 150.000 коријена маслина у добијеним крајевима на Приморју. Подаци о прикупљеној дацији у овим годинама такође говоре о порасту привредне моћи Црне Горе. Године 1869. прикупљено је 175.070,00 круна, а 1885. године 686.376,66. Повећање, дакле, износи око четири пута (Др Мирчета Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958, 102/3).

млетачкој, односно аустријској и турској територији. Управо на пазарима ових градова су се у многоме реализовали процеси важни за економски и друштвени развитак Црне Горе. Међутим, ови градови нијесу могли обезбиједити довршавање тих процеса. Јављала се потреба за домаћим привредним центрима и градским насељима. Али, они се постепено и споро развијају. Тек уочи рата 1876—1878. Цетиње, административни центар државе, почиње да се формира као градско насеље, али без значајније привредне функције. Нешто значајнију привредну функцију имају пазари на Ријечи Црнојевића и Вирпазару, гдје такође почињу да се формирају градска насеља. Значај ових насеља и других пазара, који се јављају у појединим крајевима Црне Горе, био је велики за њен друштвено-економски и политички развој, јер су доприносили стварању јединственог унутрашњег тржишта, које све чвршће повезује и интегрише поједине дјелове Црне Горе у јединствену цјелину. Но, њихове могућности у том погледу, и поред свег значаја, биле су ограничене. Због тога су сусједни градови и даље играли врло важну улогу у животу Црне Горе. Дакле, непостојање већих градских насеља спутавало је бржи привредни и друштвени развитак Црне Горе. Зато је добијање неколико таквих насеља било од необично великог, могло би се рећи пресудног, значаја за даљи развитак модерног грађанског друштва и државе у Црној Гори.

Неки од тих добијених градова били су за ондашње црногорске прилике велики. Непосредно послије Берлинског конгреса Подгорица је имала више од 8.000 становника, Никшић 4.000, Бар 6.000 и Улцињ 5.000. У овим градовима био је прилично развијен привредни живот, нарочито ако се упореди са привредним животом на предратној црногорској територији. Посебно су били развијени трговина и занатство. То ће нам најбоље илустровати подаци о броју трговачких и занатских радњи 1882. у Црној Гори и у овим градовима. Од 991 трговачке и занатске радње, колико их је те године било у Црној Гори, у Подгорици је било 286, Никшићу 145, Улцињу 116 и Бару 85. Природно је што ови градови постају значајни економски центри, чија се активност осјећа не само на сусједној територији већ и у читавој Црној Гори, што доприноси развоју и учвршћивању јединственог унутрашњег тржишта, а што је од огромног значаја за све процесе, економске, друштвене, политичке и културне.

Свему томе је много допринио релативно брзи развитак саобраћаја, који је, са своје стране, последица убрзаног привредног напретка земље. Ускоро послије рата приступило се изградњи колских путева, којих прије у Црној Гори уопште није било. Изграђено је неколико стотина километара ових путева, њима су била повезана сва градска насеља, односно привредни центри Црне Горе. Изласком на море и добијањем Бара

и Улциња омогућен је и развој поморског саобраћаја. Већ 1881. под Црногорском заставом плови 88 мањих и већих бродова који саобраћају на мору и Скадарском језеру. Осим домаћих, у транспорту учествују и страни бродови, који су пловили у црногорским територијалним водама.

Захваљујући развоју саобраћаја циркулација робе и путника је умногоме олакшана, што је са своје стране омогућило још бржи привредни развој Црне Горе и њено претварање у јединствено привредно подручје. Привредни полет се огледа и у отварању нових трговачких и занатских радњи. Од 1882. до 1902. издато је 2.179 дозвола за отварање ових радњи. Оне су отворане не само у већим градовима него и у другим насељима па и у селима. Чињеница да је од Берлинског конгреса до краја XIX вијека издато преко 450 дозвола за рад сеоских трговина најбоље говори како је привредно превирање захватило и црногорско село, у којем се робно-новчани односи све више развијају.²

Послије рата 1876—1878. године трговачки капитал доминира у црногорској привреди. Али, ускоро он успијева да акумулира извјесна новчана средства и почиње их улагати у индустрију и банкарство. Тако долази до преливања капитала из области промета у област производње, што је једна од основних карактеристика капиталистичког развоја. Дакле, Црна Гора постепено ступа на пут развоја капиталистичких друштвених односа. Иако су размјере тог развоја биле скромне, његове посљедице су ипак далекосежне. Класна диференцијација је сада изразитија. У градовима се почиње формирати млада црногорска буржоазија, њено ступање на историјску позорницу осјећа се у свим областима живота.

Овај дио излагања закључићемо цитатом из бесједе књаза Николе 1888, поводом доношења Општег имовинског законика, јер те ријечи, с обзиром на вријеме када су изречене, имају карактер аутентичног свједочанства о процесима о којима смо говорили. Књаз Никола каже:

„Данас се хоће правда за грађанина црногорског, који живи у уређеним селима и варошима, у пристанима и лукама, за трговца црногорског, који тргује у земљи и по свијету и долази у разноврсне пословне саобраћаје са суграђанима својим и са грађанима другијех држава; за морнара црногорског, који бродари по морима и послове води с разнијема народима; за се-

² Књаз Никола је врло добро учовао значај саобраћаја за укупни привредни развој Црне Горе. У својим Мемоарима он каже: „Нови лаки саобраћај, створен лијепим колским путовима, одмах је знатно подигао трговину у Црној Гори, а она је и варошима црногорским дала нови живот. Она је из темеља подигла нови Никшић и нову Миркову варош крај старе Подгорице, а Даниловград, Ријека и Цетиње сасвијем се препородише“ (Никола I Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, књ. V, *Мемоари*, Цетиње, 1969, стр. 622).

љака црногорског, за орача и копача, који не живи више у осами, него сваки час долази у разноврсни додир и у свакојачке везе на својим суграђанима.

Хоће се правда у суштини иста, али под другијем облицима, јер су се и облици нашег друштвеног и економског састава измијенили. Са мирнијем годинама настао је у нас живљи рад и јача производња у свијем гранама народне привреде; а са умножением и лакшим саобраћајним средствима настао је живљи промет, добра и јача размјена производа у земљи. Једно с другијем допринијело је, да је имовина наших људи у живљем покрету и облици јој се живље мијењају. Имовински одношаји наших људи изашли су из првобитнијех својијех облика и постају сваким даном све разноврснији и заплетенији“.³

*

Ослободилачка борба, односно ратови које су Црногорци водили имали су велики значај за рађање и развијање свијести о заједничкој судбини црногорских, а послије и брдских и херцеговачких племена, и најзад о потреби њиховог уједињавања, што јасно долази до изражаја крајем XVIII и даље јача током читавог XIX вијека. Ратови доводе до територијалног ширења црногорске државе, па сада та заједничка држава омогућава да се, у њеним оквирима, несметано развијају раније започети интеграциони процеси. Тако ослободилачки ратови имају за резултат интегрисање црногорских, брдских и херцеговачких племена у једну чврсту цјелину — црногорски народ. Процес интеграције био је постепен и упоредан са развојем ослободилачке борбе и црногорске државе. Што је борба била интензивнија и ослобођена територија већа, и овај процес је био снажнији. Економско, политичко и духовно интегрисање црногорских, брдских и херцеговачких племена ствара такву црногорску друштвену свијест која више не одражава друштвено биће неколико племена око Цетиња, него једног новог, много већег и развијенијег друштвеног организма, који је настао интеграцијом црногорских, брдских и херцеговачких племена и који се поклапа са територијом слободне црногорске државе, премда се његово дјеловање осјећа и ван њених граница, нарочито у дјеловима племена што су и даље остали под турском влашћу. Са становишта рађања тог новог друштвеног организма и одговарајуће му свијести црногорско-турски рат 1876—1878. је имао необично велики значај јер су управо захваљујући њему створени сви услови потребни да се интеграциони процеси доврше. У основици је ових процеса, како је већ изложено, убрзани привредни развој који Црну Гору по-

³ Исто, 616.

везује у јединствено привредно подручје и изводи је на пут капиталистичког развитка.

Осим привредних процеса на интеграцију о којој је ријеч утичу и други фактори. Прије свега држава и њене институције. Већ смо напоменули да је Цетиње вјековима било центар око кога су се у ослободилачкој борби окупљала прво црногорска а потом и брдска и херцеговачка племена. Сада је Цетиње центар државе из кога се дјелује не само снагом моралног фактора већ и снагом државног механизма, који саобразно развиту друштва постаје све модернији и ефикаснији.⁴ Држава постаје компактна административна и политичка целина, која поједине дјелове све чвршће веже за центар и целину уопште.

Међународно признање независности црногорске државе (што је такође значајна тековина овог рата), иако је само потврдило већ постојеће стање, имало је огроман морално-политички значај и допринијело је развоју модерне црногорске државе.

Нормативна и друга активност државе унифицирала је на читавој државној територији права и обавезе грађана у разним областима живота, што је природно убрзало интеграционе процесе о којима је ријеч.

Просвјетни и културни рад државе и других (о чему ће на овом скупу бити посебно ријечи) такође је у области духовне надградње поспјешивао интеграцију и развијање посебне црногорске свијести, превазилажењем регионалних и племенских оквира и ограничености. Уз остало, то је помагало унификацији мисли и осјећања, то јест да се једнако мисли и осјећа под Дурмитором и Комовима као и под Ловћеном. Свијест о заједништву, која је била стално присутна, а сада добија и материјалну основицу, значајан је интеграциони фактор.

Владајући кругови били су свјесни значаја ових интеграционих процеса, па их на све могуће начине олакшавају и поспјешују. У вези са тим је и врло интензивно развијање култа државе и династије. Нарочито се инсистира на црногорским државним традицијама и вјековној владавини куће Петровића, за коју се вежу све тековине ослободилачке борбе Црногораца. Инсистирање на развијању и учвршћивању црногорске историјске свијести у чијој се жижи налази владајућа кућа Петровића имало је и других побуда. Требало је Црну Гору и њену династију представити као легитимни и историјом предоређени центар окупљања околног неослобођеног становништва, и то не само оног у непосредној близини него и шире. На такве планове и амбиције повољно су утицале и извјесне околности

⁴ Књаз Никола у Мемоарима каже: „Црна Гора није више војнички табор, него држава; Црногорац није само војник, него грађанин“ (Исто, 615).

везане за став Русије и ондашњу политику династије Обреновића у Србији (но о тим околностима овдје нећемо говорити).

У вези са овим за науку је врло интересантно питање о односу црногорске и српске историјске свијести и осјећања, али расправа о њему прелази оквире овог излагања. Ми га само спомињемо јер је у годинама послје црногорско-турског рата 1876—1878. било врло присутно у национално-политичком животу и развоју Црне Горе.

Када је ријеч о интеграцији становништва које се нашло у новим границама црногорске државе, ваља напоменути да владајући кругови поспјешују и интеграцију муслимана са осталим Црногорцима, како би се и они осјећали као саставни дио црногорског народа. У том циљу се указује из њихово црногорско поријекло, па се инсистира на његовању традиција о том поријеклу и на одржавању родбинских и пријатељских веза појединих православних и муслиманских породица и братстава.

*

Сви наведени процеси у друштвеном бићу и друштвеној свијести Црногораца, до којих долази захваљујући резултатима црногорско-турског рата 1876—1878. године, будући да су у њиховој основи капиталистичке тенденције развоја привреде и друштва у цјелини, воде и конституисању црногорске националне индивидуалности, без обзира на то какве су биле идејне манифестације тих процеса. Познато је да је према марксистичком схватању нација резултат одређене друштвене подјеле рада и то у етапи капитализма. Од развијености те подјеле, чији је израз и подјела друштва на класе, зависи и развијеност нације. Што је већа класна издиференцираност виши је степен формираности и афирмације нације.

С обзиром на то да је у Црној Гори крајем прошлог и почетком овог вијека била неразвијена капиталистичка подјела рада, па самим тим и класна подјела, ми не видимо још потпуно јасно формиране обресе нације. Створене су њене претпоставке, које ће се у реалност претворити у даљем развоју капитализма у Црној Гори. Тако, дакле, црногорско-турски рат 1876—1878. има огромни значај и за конституисање црногорске националне индивидуалности, а тај се процес постепено развија без обзира на владајуће политичке и националне идеје у Црној Гори оног времена.

*

Најзад, процеси којима је црногорско-турски рат 1876—1878. отворио врата ударили су темеље и за модеран политички живот, који иначе карактерише појаву грађанског друштва. Иако је црногорска држава послје 1878. у многоме модернизована,

како би што боље одговорила функцијама које је наметао развитак друштва (што је такође једна од тековина овог рата), ипак је задржана апсолутистичка владавина књаза Николе, која није била у складу са потребама друштва, већ је, напротив, кочила његов развитак. Нови друштвено-економски садржаји траже и нове, адекватне форме државне управе, које ће им омогућити несметан развитак. Због тога одмах послје рата 1876—1878. почиње криза владавине књаза Николе. Долази до критике и отпора његовој патријархално-апсолутистичкој владавини. Отпор и критика били су двојаки. Прије свега, долазили су од појединих истакнутих главара који нијесу подносили књажев апсолутизам и који су на нове прилике жељели да накалеме извјесни демократизам племенског друштва. Други отпор и критика пак имали су много дубље социјалне коријене, извирали су управо из нових капиталистичких тенденција развитка привреде и друштва. Због тог није случајно што су отпор и опозиција књазу Николи били најјачи баш у оним мјестима гдје су капиталистичке тенденције развитка биле најјаче, у црногорским градовима, прије свега у Никшићу и Подгорици. Грађански елементи траже демократизацију државне управе, како би у њој обезбиједили што веће своје учешће и утицај. Тако, дакле, црногорско-турски рат 1876—1878, доводећи до промјене у друштвено-економској структури Црне Горе, доводи и до кризе патријархално-апсолутистичке владавине књаза Николе.

Навели смо неке податке који говоре о значају црногорско-турског рата 1876—1878. за друштвено-економски и национално-политички развитак Црне Горе. Тиме, наравно, није ни приближно обрађен значај овог рата за Црну Гору. Ипак, оно што је речено или наговијештено јасно говори да се ради о једном од најкрупнијих, ако не и најкрупнијем догађају у њеној дотадашњој историји.

Dimo VUJOVIĆ

L'IMPORTANCE DE LA GUERRE TURCO-MONTENEGRINE DE 1876—1878
POUR LE DEVELOPPEMENT SOCIAL ET ECONOMIQUE, NATIONAL
ET POLITIQUE DU MONTENEGRO

Résumé

La guerre turco-monténégrine de 1876—1878 n'a pas encore été étudiée sous tous ses aspects, notamment sous celui de l'importance qu'elle a eu pour le développement étatique, socio-économique, politique, national

et spirituel du Monténégro et des Monténégrins. Si on l'aborde sous l'angle de ses résultats et de ses conséquences, sous l'angle des processus qu'elle a amorcés dans la base matérielle et la superstructure spirituelle, on constatera qu'elle a été un des événements les plus considérables de l'histoire du Monténégro.

Dans l'histoire du Monténégro, la guerre apparaît comme le moyen essentiel de la réalisation des revendications et besoins sociaux. C'est du reste pourquoi toutes les guerres conduites par les Monténégrins ont revêtu un caractère à la fois libérateur et foncièrement révolutionnaire. C'est vrai notamment de celle de 1876—1878 qui fut la plus grande guerre de libération menée jusqu'alors par les Monténégrins. Elle le fut aussi par ses résultats et ses conséquences. Il convient de mentionner d'abord, à ce propos, l'agrandissement territorial du Monténégro. Se prêtant à l'agriculture et à l'élevage, les nouvelles régions étaient beaucoup plus riches que celles que possédait le Monténégro. Leur libération marqua, pour l'essentiel, l'abolition du système féodal turc et fut suivie d'une réforme agraire.

Plusieurs villes relativement développées se trouvaient dans les régions acquises par le Monténégro. Le fait était d'autant plus important pour le développement économique et social du pays que celui-ci ne possédait pas de villes au sens exact du terme, ce qui ne manquait pas d'en freiner le progrès. L'acquisition de ces villes au commerce et à l'artisanat florissant, allait susciter des conditions propices au développement d'une société bourgeoise moderne. L'essor relativement rapide des voies de communication, notamment des routes dont le Monténégro était entièrement démuné, abonda dans le même sens. L'industrie et les banques commencèrent elles aussi à se développer. La différenciation de classe s'accrut et le Monténégro s'engagea graduellement dans la voie des rapports sociaux capitalistes.

Les guerres de libération précédentes avaient conduit à l'intégration des tribus monténégrines, ultramontaines et herzégoviniennes en un tout solide — la nation monténégrine. Celle de 1876—1878 créa les conditions de l'achèvement de ce processus d'intégration. Fondé essentiellement sur le développement économique, il subit aussi l'action d'autres facteurs comme l'Etat et ses diverses institutions et activités, la prise de conscience de valeurs et d'acquis communs, le culte de l'Etat et de la dynastie, etc.

Tous ces développements débouchèrent sur la constitution de l'identité nationale monténégrine qui se renforça avec la progression du capitalisme au Monténégro.

Après la guerre de 1876—1878 on assista aussi au déploiement d'une vie politique moderne, caractéristique de l'avènement de la société bourgeoise. Celle-ci provoqua la crise du règne patriarcal et absolutiste du prince Nicolas.

Les processus et développements évoqués plus haut montrent à l'évidence que la guerre turco-monténégrine de 1876—1878 fut un des événements les plus importants, sinon le plus important, de l'histoire du Monténégro d'alors.

